

К. О. Кантур

кандидат філологічних наук, доцент

(Національний університет

«Одеська юридична академія»)

Зародження порівняльно-історичного методу в європейському мовознавстві

Порівняльно-історичний метод у XIX ст. – на початку XX ст. відіграв найвагомішу роль у лінгвістичній науці. Водночас компаративістика XIX ст. – початку XX ст. залишається недостатньо вивченою – як в цілому, так і в деталях. Відповідним лінгвістичним роботам притаманна, з одного боку, фрагментарність, з іншого – нерозчленованість таких феноменів, як принципи та підходи, прийоми та процедури; як показав В. А. Глущенко, їх доцільно відносити до онтологічного та операційного компонентів порівняльно-історичного методу (як одного з лінгвістичних методів) [11, с. 12–15; 10; 9].

У цій статті зроблено спробу дати максимально повну характеристику операційного компонента порівняльно-історичного методу в європейському мовознавстві першої чверті XIX ст. на матеріалі першого германського пересуву приголосних.

Постановка проблеми. Відкриття першого германського пересуву приголосних стало першим визначним досягненням порівняльно-історичного методу в європейському мовознавстві. Водночас у лінгвістичному аспекті закон Грімма вивчено недостатньо. Бракує студій, у яких було б подано методологічну характеристику досліджуваного явища.

Аналіз останніх досягнень і публікацій. Серед останніх публікацій можна назвати відому роботу В. В. Левицького [17, с. 196–211]. Однак це дослідження, що дає цінні відомості про історію питання, не є власне лінгвістичним. Крім того, в ньому, на наш погляд, недостатньо уваги приділено методологічному аспекту (автор не ставив перед собою відповідних завдань).

Метою пропонованої статті є розкриття особливостей вивчення першого германського пересуву приголосних у європейській компаративістиці XIX – XX ст. з акцентуванням уваги на методологічному аспекті.

Ця мета конкретизується в таких завданнях: 1) розкрити особливості вивчення першого германського пересуву приголосних у європейському порівняльно-історичному мовознавстві XIX – XX ст.; 2) дати всебічну характеристику відповідних концепцій з позицій сучасної компаративістики й лінгвістичної методології; 3) показати принципову новизну низки тверджень, що зберігають свою значущість для сучасної лінгвістики й чекають подальшого поглиблення й розвитку; 4) розкрити протиріччя концепції Грімма та простежити долю ідей Грімма та його сучасників у дослідженнях лінгвістів наступних поколінь.

Відповідно до мети й завдань дослідження в нашій роботі застосовано актуалістичний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження. Твердження про те, що історизм і є тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, у методологічному аспекті є найважливішим. Поява досліджень засновників порівняльно-історичного методу, до яких належать Ф. Бопп, Р. Х. Раск, Я. Грімм, О. Х. Востоков, означала застосування до мовних явищ принципу історизму. Останнє було глибоко закономірним. Для кінця XVIII ст. – початку XIX ст. характерні грандіозні зміни в науковому мисленні, які відбувалися під знаком висунення та запровадження в практику ідей історизму та розвитку. Ці ідеї були не тільки наслідком самостійного розвитку біології та мовознавства, а й результатом впливу філософії історії французьких просвітників і теорії походження мови Й. Гердера. Наукові досягнення першої половини XIX ст. знайшли безпосереднє відбиття в філософських поглядах Ф. Шеллінга та Г. Гегеля. Стверджуючи, що кожне явище природи є продуктом дії протилежних сил, Ф. Шеллінг прийшов до визнання принципу загального зв'язку явищ. Ця теза була розвинена в діалектичному вченні Г. Гегеля, що стало філософською основою нового наукового руху. Філософська концепція Г. Гегеля багато в чому сприяла тому, що на початку XIX ст. історизм як певне осмислення явищ став характерною ознакою наукового мислення [11, с. 23].

Головним надбанням мовознавства в цей період стало розуміння змінюваності мови. При цьому джерелом розвитку виступає взаємодія

старого з новим. Серед істориків мови розповсюджується в цей час твердження про нерівномірність розвитку елементів мови [там же: 23–24].

У практиці тогочасних порівняльно-історичних досліджень процес розвитку мови постає як безперервний, наступний і поступовий, причому ці характеристики інтерпретовано в романтичному плані. Зміни в мові, на думку компаративістів, відбуваються у формі повільної еволюції.

Характерною особливістю європейського мовознавства першої чверті XIX ст. стало прагнення дослідників зв'язати історію мови з історією народу [там же: 25].

Такий підхід повною мірою був притаманний Грімму, який увійшов в історію мовознавства насамперед як автор чотиритомної «Німецької граматики». Джерелами вивчення історії мови в ній виступають матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані без (поки ще) чіткої методики використання різних джерел (що було характерним для компаративістики аналізованого періоду [там же: 37]).

Духовну досконалість мови Грімм слідом за Ф. Шлегелем протиставляв досконалості її форм. Багато уваги вчений приділяв фонетичним змінам, у чому також виявився вплив романтичної філософії мови. Це стосується й аблаута (термін аблаут було запропоновано Гріммом при описі граматичних систем індоєвропейських і, зокрема, германських мов), й першого та другого пересувів приголосних у германських мовах [1, с. 280].

Саме Грімм найбільш повно визначив фонетичні умови першого германського пересуву приголосних, що й дає підставу говорити про історичний фонетичний закон Грімма (відзначимо, що термін фонетичний закон увів у лінгвістику німецький лінгвіст Франц Бопп).

Раск, Бредсдорф і Грімм встановили, що перший пересув приголосних відбувався в прагерманську епоху, і тому його рефлекси є в усіх германських мовах, як «живих», так і «мертвих». Тому справедливим є твердження: якщо в індоєвропейській мові виявлено рефлекси за законом Грімма, цю мову необхідно відносити до германської групи.

У формулюванні закону Грімма яскраво відбився системний підхід перших європейських компаративістів до мовних явищ, розглядуваних у їхній історії. Найяскравіше цей підхід відбився в зазначеній праці Грімма, що підкреслював В. В. Левицький [17, с. 196–197].

Як відзначають дослідники, у компаративістиці XIX ст. системний підхід до мови виявився в прийомі генетичного ототожнення фактів (насамперед), а

також у реконструкції архетипів і фонетичних законів [14, с. 478; 11, с. 34–35].

Проведена В. А. Глущенком історико-наукова реконструкція показує, що про «атомістичне», ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях істориків мови першої чверті XIX ст. можна говорити в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами [11, с. 35]. Компаративістика XX ст. прийшла до методологічно важливого твердження про те, що будь-яка реконструкція за своєю спрямованістю завжди є системною. Цінність фундаментального поняття фонетичного закону полягає, зокрема, у тому, що реконструйований фонетичний закон дозволяє об'єднати розрізнені звуки в певні групи. Отже, навіть окремий фонетичний закон, узятий ізольовано, передбачає системний підхід до мовних явищ, базується на системному розумінні фактів мови: адже численні розрізнені фонетичні явища підведено тут під обмежену кількість фонетичних законів, тобто систематизовано (те ж саме необхідно сказати про реконструкцію архетипу) [там же].

Це повною мірою стосується закону першого германського пересуву приголосних. Як відзначила Т. О. Амірова, «основна заслуга Я. Грімма в розвитку порівняльно-історичного мовознавства полягає у виявленні закономірності звукових переходів. Виявлені фонетичні відповідності підтверджували встановлену картину історичного співвідношення між германськими мовами, з одного боку, і класичними мовами – з іншого» [1, с. 284]. Отже, тут ідеться про плідне застосування Гріммом прийому генетичного ототожнення фактів і процедури реконструкції фонетичного закону.

Пізніше на деякі суперечності в законі Грімма звернув увагу датський лінгвіст К. Вернер. Він помітив, що відхилення від закону Грімма спостерігається й у таких формах, як санскр. *pitar*, гот. *fadar*, нім. *Vater*. Вони пояснюються дією так званого «закону Вернера»: глухі щілинні, що виникли з праїндоевропейських глухих проривних, а також звук [s] стали дзвінками, якщо попередній голосний не мав на собі праїндоевропейського наголосу [33]. Отже, закон Вернера враховує наслідки відношення місця наголосу праїндоевропейської мови до відповідного приголосного [38, с. 87].

Щодо причин першого германського пересуву приголосних, то, з погляду Грімма, германці свідомо внесли подібні зміни у свою мову, щоб відрізнятись від споріднених народів [42, с. 41]. Грімм пов'язував

розглядуваний пересув приголосних із схильністю давніх германців до зміни місць проживання, яку він, у свою чергу, пояснював етнопсихологією германців. Б. А. Ольховіков відзначав: Грімм, як представник німецького романтизму, не міг не стверджувати, що в жодного народу на землі немає мови, історію якої можна було б порівняти з історією мови німців [1, с. 325]. У переході дзвінких (артикуляційно також і слабких) приголосних у глухі (артикуляційно також і сильні) Грімм бачив вияв сміливості й гордості давніх германців [42, с. 42]. Ця теорія отримала в германістиці назву психологічної [17, с. 207].

Пізніше було висунуто теорію субстрату. Її автором став французький компаративіст А. Мейє. Як і Г. Остгоф, А. Мейє вважав внутрішньолінгвістичною причиною першого германського пересуву приголосних зміну артикуляції приголосних. Проте зовнішньолінгвістичним чинником у А. Мейє виступає не зміна місця проживання (як це спостерігається в Г. Остгофа), а змішування прагерманської мови з якоюсь мовою-субстратом [19, с. 40–43].

Це повною мірою стосується історико-лінгвістичного матеріалу, пов'язаного із законом Грімма. З нашого погляду, найбільш цінним компонентом цього закону виявилася не процедура лінгвістичної реконструкції, а прийом генетичного ототожнення фактів. У достовірності залучених і ототожнених Гріммом лінгвальних фактів ніхто з дослідників не сумнівався й зараз не сумнівається; водночас, як ми відзначали вище, дехто з лінгвістів заперечує існування в минулому першого пересуву приголосних у германських мовах. З іншого боку, з'явилися спроби включити комплекс процесів, пов'язаних із законом Грімма, у більш широкий індоєвропейський контекст: як показав В. Я. Плоткін, перебудова співвідношення проривних і щілинних приголосних на користь щілинних є характерною для історії всіх індоєвропейських мов [24, с. 23].

Питання про причини першого германського пересуву приголосних і в наш час залишається суперечливим [24, с. 22–23; 38, с. 34–35].

У наш час залишаються не до кінця розв'язаними й фонологічна сутність, фонетичний механізм, зв'язки з подібними процесами в подальшій історії германських мов та мов інших груп індоєвропейської сім'ї [24, с. 14–24].

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в поглибленому вивченні прийомів і процедур порівняльно-історичного методу у студіях таких

європейських мовознавців першої половини ХІХ ст., як Ф. Бопп, Р. Х. Раск, Я. Х. Бредсдорф.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественський Ю. В. Очерки по истории лингвистики. – М. : Наука, 1975. – 559 с.
2. Аппель К. Ю. Некоторые общие вопросы языкознания // Рус. филол. вестн. – 1886. – Т. 15. – С. 158–169; Т. 16. – С. 353–365.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
4. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
5. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 391 с.
6. Бойченко И. В. Проблема метода в категориальном аппарате исторического материализма // Социальное познание: принципы, формы, функции : сб. науч. трудов / отв. ред. В. И. Куценко, И. В. Бойченко. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 56–78.
7. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси : Изд-во Тбилисск. ун-та, 1984. – 1409 с.
8. Герасимов И. Г. Структура научного исследования: философский анализ познавательной деятельности в науке. – М. : Мысль, 1985. – 215 с.
9. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.
10. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як складна логічна одиниця (до визначення семантики терміна) // Вісник Луганського державного педагогічного ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2001. – № 4 (36). – С. 124–127.
11. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) // НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
12. Гухман М. М. Комментарии // Прокош Э. Сравнительная грамматика германских языков. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1954. – С. 357–362.

13. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка : из истории и методологии сравнительного языкознания / общ. ред. С. Булича. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 152 с.
14. Журавлев В. К. Диахроническая фонология. – М. : Наука, 1986. – 232 с.
15. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1962. – 384 с.
16. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии : учеб. пособие. – М. : Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2003. – 472 с.
17. Левицкий В. В. Основы германістики. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2008. – 528 с.
18. Лоя Я. В. История лингвистических учений. – М. : Высшая школа, 1968. – 308 с.
19. Мейе А. Основные особенности германской группы языков. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1952. – 212 с.
20. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков // под ред. и с примеч. Р. Шор. – М.; Л. : Соцэкгиз, 1938. – 510 с.
21. Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта – Срезневского – Потебни – Бодуэна и современная системная типология языков // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики : сб. науч. трудов. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1986. – С. 13–26.
22. Откупщиков Ю.В. Ряды индоевропейских гуттуральных // Актуальные вопросы сравнительного языкознания / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л. : Наука, 1989. – С. 19–45.
23. Пауль Г. Принципы истории языка. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
24. Плоткин В. Я. Эволюция фонологических систем: на материале германских языков. – М. : Наука, 1982. – 129 с.
25. Подкорытов Г. А. О природе научного метода. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 224 с.
26. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания: Опыт логико-методологического анализа. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
27. Прокош Э. Сравнительная грамматика германских языков. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1954. – С. 3–356.
28. Смирнов С. Н. Элементы философского содержания понятия «система» как ступени познания и общественной практики // Системный

анализ и научное знание / отв. ред. Д. П. Горский. – М. : Наука, 1978. – С. 60–83.

29. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. – 4-е изд. – М., 1907. – 309 с.

30. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1977. – С. 31–285.

31. Соссюр Ф. де. Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1977. – С. 286–299.

32. Ascoli G. Corsi di glottologia : fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino. – Torino e Firenze, 1870. – V. 1. – 144 p.

33. Arens H. Sprachwissenschaft : der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. – München : Freiburg, 1955. – X, 568 S.

34. Baudouin de Courtenay J. Einige Falle der Wirkung der Analogie in der Polnischen Deklination // Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung. – 1868. – Bd. 6. – S. 19–88.

35. Baudouin de Courtenay J. Einiges über Palatalisierung (Palatalisation) und Entpalatalisierung (Dispalatalisation) // Indogermanische Forschungen. – 1894. – Bd. 4. – S. 45–57.

36. Bopp F. Die celtischen Sprachen in ihrem Verhältnisse zum Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Germanischen, Litauischen und Slavischen. – Berlin, 1839. – 140 S.

37. Bredsdorf J. Om aasagerne til sprogenes forandringer. – Kjöbenhavn, 1821. – 48 s.

38. Collinge N. E. The laws of Indo-European. – Amsterdam, 1985. – 312 p.

39. Curtius G. Grundzüge der griechischen Etymologie. – Leipzig, 1858–1862. – X, 160 S.

40. Fick A. Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas. – Göttingen, 1873. – VIII, 432 S.

41. Grassman H. Die deutsche Sprache. – Bonn, 1863. – 146 S.

42. Grimm J. Deutsche Grammatik. – Göttingen, 1822. – Bd. 1. – 204 S.

43. Heinz A. Dzieje językoznawstwa w zarusie. – Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1978. – 518 s.

44. Jakobson R. Selected writings : phonological studies. – The Hague : Mouton, 1962. – V. 1. – X, 678 p.

45. Koerner E. F. K. Towards a Historiography of Linguistics : 19th and 20th Century Paradigms // History of Linguistics Thought and Contemporary Linguistics / Edited by H. Parret. – Berlin; New York, 1976. – P. 685–718.
46. Osthoff H. Labiovelare Media und Media aspirata im Keltischen // Indogermanische Forschungen. – 1894. – Bd. 4. – S. 264-294.
47. Rask R. K. Undersögelse om det gamle Nordiske eller islandske Sprogs Oprindelse. – Kjöbenhavn, 1818. – 68 s.
48. Verner K. Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. – 1877. – Bd. 25. – S. 46–59.